

Олександр Моця

З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй

«Миф обычно совмещает в себе два аспекта: диахронический (рассказ о прошлом) и синхронический (объяснение настоящего и будущего)».

Философский Энциклопедический словарь. — М., 1989. — С. 369.

В східнослов'янській історіографії, що відноситься до висвітлення середньовічних процесів етнічного рівня, зафіксована значна кількість теорій, у яких (м'яко кажучи) існує недостатня кількість фактів для їх підтвердження. В одних випадках — поява таких «крапок над і» пояснюється недостатньою історичною інформацією, у других — «квасним патріотизмом», в третіх — політичною кон'юнктурою. Для прикладу назвемо хоча б висвітлення окремими авторами взаємовідносин між Московією і Золотою Ордою, Білорусією та Литвою, України з Польщею чи Туреччиною, розуміння столиці сучасної Росії як «Третього Риму», переселення росіян із Середнього Подніпров'я на Волгу, значення Київської Русі як колиски трьох братніх народів, потяг східноєвропейських народів (і не лише їх) до Росії у часи становлення імперії.

Окрім вищенаведених, а також багатьох інших, ще не до кінця проаналізованих з наукової точки зору гіпотез (або відвертих міфологем), на сучасному етапі розвитку історичної науки привертає увагу ще одна: час появи українців, росіян та білорусів. Звичайно, в першу чергу це етнічна проблема. Та, пам'ятаючи цілком справедливий вислів В. Липинського: «...завжди спочатку буває держава, а потім нація»¹, не будемо забувати й фактор державотворення при розгляді піднятого питання.

Але якщо говорити про етнічну ознаку тієї чи іншої людської спільноти, то слід зауважити, що для середньовічного суспільства вона все ж відігравала другорядну підпорядковану роль. Набагато більше значення мав поділ за іншими принципами. Соціальна, конфесійна, а пізніше державна приналежність, мабуть, і були основними в розмежуванні людських колективів в ті часи. До цього ще слід додати, що нині етносом зветься велика (тобто така, яка виходить за межі міжособового контакту) стабільна міжпоколінна, здібна до автохтонного господарчого існування сукупність людей, які мають загальні відносно постійні риси в культурі і у першу чергу самосвідомість.

1 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Нью-Йорк, 1954. — С. XVI.

Самосвідомість включає до себе самоназву, осмислення своєї єдності чи відмінності від особистостей чи колективів, котрі не входять у даний етнос, а також усвідомлення своєї загальної історичної долі².

Повертаючись до піднятої в назві проблеми, акцентуємо увагу на найбільш важливому для розкриття її історичного відрізка часу — епосі існування Київської Русі. Адже вже понад 800 років тому питання: «...звідки пішла Руська земля, і хто у ній почав спершу княжити і як Руська земля постала» почало цікавити Нестора-літописця. Значною мірою дослідження питання про походження трьох східнослов'янських народів залишається актуальним і нині. Та вищенаведені причини об'єктивного і суб'єктивного характеру вплинули на те, що розмаїття думок не дозволяє «вийти на фінішну пряму» та спокійно, в академічному дусі спробувати знайти необхідний консенсус.

У Російській імперії, починаючи від московських книжників XVI ст., стверджувалася теорія про наступництво й етнічну спадкоємність людності від Київської Русі до Московської через Володимирську. Таку історичну модель підтримували і відомі російські історики більш пізніх часів: С. М. Соловйов, В. Й. Ключевський та ін. Доходило навіть до того, що зазначалося: після монголо-татарської навали мешканці Наддніпрянщини переселилися до Ростово-Суздальської землі, а їх місце зайняли переселенці з Галичини й Волині (М. Погодін).

На відміну від них, М. С. Грушевський та частина інших українських учених запропонували свою історичну концепцію: «Так, ми стара Київська Русь, але разом з тим український народ, осібний народ, зі своєю осібною мовою, історією, письменництвом і культурою. Ви, великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язні не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVII віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму»³.

Принагідно слід відзначити, що й наші західні сусіди — поляки — у свій час запропонували дзеркально протилежну концепцію, але теж не на користь українців: спочатку, мовляв, тут поживали їхні предки, а вже потім — наші. Проти такої точки зору різко та аргументовано виступив ще перший ректор Київського університету М. О. Максимович, і вона надалі не знайшла розвитку в польській історіографії.

Але повертаючись до російсько-українських відносин, слід відзначити, що великодержавна політика у висвітленні основних етапів етногенезу східних слов'ян продовжувалась і в радянські часи, коли історія неросійських народів перебувала у штучній залежності від історії Росії. Яскравим прикладом цього

2 Этногенез и этнокультурные контакты славян // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. — М., 1997. — С. 393, 395.

3 Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 112.

стали «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», в яких стверджувалося: «Російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного коріння — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь... поступово з єдиної давньоруської народності утворились три братні народності — російська, українська та білоруська з притаманними їм особливостями мови, культури і побуту. Не дивлячись на всі історичні перипетії і великі труднощі, російський, український та білоруський народи зберегли й пронесли через віки усвідомлення єдності походження, близькості мови й культури, розуміння спільності своєї долі»⁴.

Слід відзначити, що етногенез — проблема міждисциплінарна. Вона є прерогативою і історії, і археології, і мовознавства, і етнографії, і антропології. Сам процес етногонії завжди є дуже конкретним. Його суть виявляється у формуванні народів, але лише таких, які існують (або існували коли-небудь) реально, а їх виникнення охоплює точно встановлені хронологічні періоди, про які можна зазначити, що вони мають свій початок і свій кінець. Розуміння етногенезу як перманентного процесу, який розпочався десь на зорі людської історії та тягнеться до наших днів, позбавляє саме це поняття реального змісту⁵.

В нашому випадку розвиток нової наукової ідеї, що лише зароджувалася й вимагала все більшого аналізу і доказів, було задавлено «на пні» на декілька десятиліть. Як мовиться: «крок вправо, крок вліво — розстріл». Тому й існує нині цілий букет думок з цього приводу серед науковців різних східнослов'янських країн — від визнання реального існування такої спільноти та до тверджень, що українська державність (а паралельно і народ) почала формуватися ще в антський час (тобто у середині I тис. н. е.), білоруська — в VIII–IX ст., а російська — у IX ст.⁶ Пізніше М. Ю. Брайчевський більш «конкретизував» час появи на історичній арені східнослов'янських народів: українці — в VII ст. н. е., білоруси — у IX ст., а росіяни — лише в XII ст.⁷ Який же з цих міфів ближчий до істини?

Звичайно, південні області Східної Європи на певному історичному етапі розвивалися більш інтенсивно. Прочитуємо тут дослідника, якого неможливо звинуватити в «українському буржуазному націоналізмі»: «Значний матеріал різних джерел упевнює нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, в багатій та плодючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно швидшим, ніж на далекій, лісовій і болотистій півночі з її слабкими піщаними ґрунтами. На півдні, на

4 Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). — М., 1950. — С. 5.

5 Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки. — К., 1995. — С. 140–142.

6 Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — М., 1982. — С. 269–291; Толочко П. П. Чи існувала давньоруська народність // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 47–57; Брайчевський М. Ю. Конспект з історії України. — К., 1993. — С. 37; Штыхау Г. В. Гісторыя Беларусі. — Мінськ, 1994. — С. 108; История России (IX–XX вв.). — М., 1999.

7 Брайчевський М. Ю. Русь-Україна: Русь-Росія. — К., 1995. — С. 30

місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склалися «царства» землеробів — борисфенітів, в яких слід бачити праслов'ян. У «тройнові віки» (II–IV ст. н. е.) тут відродилося експортне землеробство, що привело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала й розвивалася незрівнянно повільніше. Навіть у XII ст., коли південь та північ багато в чому вже зрівнялися, лісові сусіди жителів півдня викликали у них іронічні характеристики «звіринського» способу життя північних лісових племен.

При аналізі неясних і часом суперечливих історичних джерел історик повинен виходити із аксіоми нерівномірності історичного розвитку, яка у нашому випадку проявляється чітко і конкретно. Ми повинні відноситися з великою підозрою й недовірою до тих джерел, котрі будуть подавати нам Північ як місце зародження руської державності і повинні будемо в'яснити причини такої явної тенденційності»⁸.

Як уже відзначалося на початку цієї розвідки, етнічні консолідаційні процеси проходять більш інтенсивно в осередках державотворення. Якраз у Середнє Подніпров'я — в район сучасних Києва, Чернігова та Переяслава-Хмельницького — у кінці I — на початку II тис. н. е. їхали в «Русь» князі, священники й купці з Волги, Волхова та Дністра. Сама назва «Мала Русь» у середньовічній часі означала центр держави на відміну від «Великої Русі» — тобто периферії, або зони розселення. Тож цією назвою слід пишатися і пояснювати хибність думки про начебто приниження молоросів. Справа в тому, що зміна семантики назв трапилася вже пізніше, на іншому етапі формування сучасних народів.

Але для часів початку II тис. н. е. ще не можна говорити про існування російської, української та білоруської націй чи хоча б народностей. Переважна більшість тогочасного люду (а це в основному сільське населення) було у сучасному розумінні цього терміну безетнічним⁹. Прості смерди чи ремісники під Галичем, Полоцьком або Псковом не могли відчувати своєї етнічної єдності — їх «світи» були набагато меншими, локальнішими. Тоді, окрім загальної назви «руси» (з модифікаціями «русини» чи «русичі»), використовувалися терміни «кияни», «полочани», «новгородці» та ін. — тобто за назвами основних центрів, столиць удільних князівств — і відносилися вони до населення цих міст та їх околиць.

Носіями інтегруючих тенденцій були лише представники соціальної еліти — князі з династії Рюриковичів та їх феодальне оточення. Але розпад єдиної імперії на дванадцять земель-князівств у першій половині XII ст. (вони потім дробилися на ще менші частини) й страшна катастрофа початку XIII ст. — навала орд Батия — різко змінили історичну ситуацію. В першу чергу це відносилося до

8 Рыбаков Б. А. Мир истории. — М., 1984. — С. 39.

9 Козлов В. И. Динамика численности народов. — М., 1969. — С. 62–64.

нащадків Рюрика, які на протязі кількох століть правили на Русі, переходячи з одного князівського столу на інший. На південному заході, де на території Галицько-Волинського князівства поступово почала визрівати українська держава та міг би сформуватися відповідний етнос, останніми володарями були Андрій та Лев Юрійовичі (пішли з життя 1323 р.). А на сучасній білоруській території швидко утвердилася влада зверхників Великого князівства Литовського. Більш сприятлива ситуація була на східнослов'янській півночі — Рюриковичі правили там до кінця XVI ст., після чого їх змінила династія Романових. Московські правлячі кола створили стабільну державу, що зокрема привело й до формування російського етносу у нових історичних умовах.

Інша доля, як і в західному секторі східнослов'янської ойкумени, чекала південноруське населення: спочатку перебування під владою Литви, а потім і Речі Посполитої. Лише у XVII ст.: «Подібно як шляхта польська створила поняття державности польської і нації польської, козащина українська створила поняття державности й нації української. І навіть географічно-провінціальна назва козацької території — воєводств Київського, Чернігівського і Брацлавського — стає назвою національної території і назвою нації. З того часу термін «Україна» і «український», що, власне, тільки цю землю козацьку зразу означали, почали витісняти старі терміни «Русь» і «руський», їх національне значення собою замінюючи»¹⁰.

До цього зробимо ще одне зауваження. Француз П'єр Шевальє в XVII ст. відзначав: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна»¹¹. Це, дійсно, був край європейської землеробської цивілізації, бо далі починався кочівницький у своїй основі Схід. Створення козацької держави за часів Богдана Хмельницького та існування державних інституцій до часів гетьманування П. Дорошенка (його зречення від влади в Правобережній Україні відбулося в 1676 р.¹²) дало такий імпульс національному розвитку, що він чітко прослідковувався й у наступні століття української історії.

Як бачимо, на процес формування сучасних східнослов'янських народів у середньовічні часи впливали різні фактори: географічне положення, наявність різних сусідів, династичні нюанси в елітарних прошарках суспільства. Все це слід враховувати при сучасному аналізі значною мірою міфологічних концепцій наших наукових попередників. Можна зробити висновок (можливо, не міфологічний?), що сучасні східнослов'янські народи — це відносно молоді етноси, в яких є історичне майбуття. Адже, за підрахунками Л. М. Гумільова, кожен народ у найбільш сприятливих умовах може проіснувати 1200–1500 років (потім він зникає або трансформується в нову етнічну спільноту)¹³.

10 Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. — Філадельфія, 1991. — С. 53–54.

11 П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 38.

12 Історія України: нове бачення. — К., 2000. — С. 92.

13 Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л., 1989. — С. 372.

Одним з таких прикладів може бути історія розвитку слов'янського суспільства на півдні Східної Європи. Тут послідовно змінювалися в самоназвах автохтони: анти і склав'яни, поляни, древляни, сіверяни, волиняни, уличі, хорвати, тиверці, руси, українці. Тож якщо «знаходимо» тих же українців у трипільській культурі IV–III тис. до н. е. або в скіфському середовищі I тис. до н. е., то ми вже прожили свою історію. Якщо ж ми себе як українців (це відноситься й до росіян та білорусів) почали усвідомлювати у часи пізнього середньовіччя, коли термін «Україна» в письмових джерелах почав замінювати термін «Русь»¹⁴, то у нас в історичному «запасі» ще є не менше ніж 1000 років.

Все це, звичайно, не «викидає» з історії кожного із сучасних східнослов'янських народів носіїв попередніх культур й їх ідентифікації. Адже «...етноісторичний процес ніколи і ніде не був простим, нічим не опосередкованим розвитком, який зводився до послідовного біологічного відтворення поколінь єдиного етносу. Населення території України в давні часи не було етнічно і культурно однорідним, оскільки через постійні міграції перебувало на кожному історичному етапі у динамічному етновідтворюючому стані. Звичайними були асиміляційні процеси і розчинення одного етносу в іншому або через змішання двох і більше етносів творення цілком нових народів»¹⁵. Це відноситься не лише до території сучасної України, а й до двох інших вищезгаданих регіонів Східної Європи.

14 Толочко П. П. Від Русі до України. — К., 1997. — С. 30–31.

15 Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С. 3.